

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ 20:1 (2015), SS.143-164.

ESKİÇAĞ'DA HARPUR'UN TARİHİ VE DİNİ YAPISI

Ayhan GASPAK*

Öz

Harput, kuzey ve kuzeydoğudan Keban Baraj Gölü içerisinde kalan Murat nehri vadisi, güneybatıdan Fırat nehri vadisi, batıda ise Hasan dağı ve Piran Dağı ile çevrilidir. Çok eski bir yerleşim yeri olan Harput, Hısn-ı Ziyad, Zaid, Kharpote, Ziate Castellum, Harbirt, Handzit, Harputaş, Harputavanas, Hairberd gibi birçok isimle tarih kaynaklarında yer almıştır. Bu çalışmada çok eski bir yerleşim yeri olan Harput'un Hurriler döneminden başlayarak, Hititler, Muşkililer, Asurlular, Urartular, Medler, Persler ve Partlar, Sasaniler, Selevkoslar ve Ermeniler dönemine kadarki tarihi ve dini yapısı üzerinde durulmuştur. Türklerden önce bu bölgede yaşamış olan bu uygarlıkların günümüze kadar ulaşmış birçok kalıntı ve eser mevcuttur.

Anahtar Kelimeler: Harput, Türkler, Tarih, Din, Eskiçağ.

The History and Religious Structure of Harput in Ancient Times

Abstract

Harput is surrounded by Mount Hasan and Mount Piran in the West; Euphrates valley in the Southwest, Murat river valley in the North and by the Keban dam in the Northwest. Harput, which is an ancient settlement, has been called with several names throughout the history such as Hısn-ı Ziyad, Harputaş, Harputavanas, and Hairberd. In this article we touched upon the historical and religious structure of Harput from the Hittite, Mushkis, Assyrians, Urartus, Meds, Persians, Parts, Sassanid, Seleucus and Armenians. There are numerous ruins and vestiges remaining from the civilizations mentioned above to the present time in Harput before the settlement of Turks.

Keywords: Harput, The Turks, History, Religion, Ancient Times.

* F.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi, e-mail: ayhgaspak@hotmail.com. Bu Makale "Osmanlı Öncesi Harput'un Tarihi ve Dini Yapısı" isimli Yüksek Lisans tezinden derlenmiştir.

Giriş

Tarihin en eski dönemlerinden itibaren Anadolu, doğudan ve batıdan birçok kavmin istilasına uğramış, birçok medeniyete beşiklik etmiştir. Bundan dolayı Anadolu, doğu ve batı kültürünün iç içe karışıp kaynaştığı bir bölge durumuna gelmiştir. M.Ö. 3. bin yılından itibaren birçok farklı kavmin bir arada yaşaması ve bu durumun uzun süre devam etmiş olması, bunun en güzel göstergesidir.¹ Harput ve çevresinde yapılan kurtarma kazıları sonucunda, Doğu Anadolu Bölgesi'nde Kalkolitik, Bronz ve Demir dönemi kültürleri hakkında oldukça önemli bilgiler gün yüzüne çıkarılmıştır.² Elazığ (Harput ve çevresinde) ilk Paleolitik devir araştırmaları Kılıç Kökten tarafından Keban Baraj Gölü alanında yapılmış ve mağaralardaki kaya altı sığınaklarda bu döneme ait kalıntılar bulunmuştur.³ Araştırmalar sonucu elde edilen kalıntılar ve bulgular yörenin ilk insanlar tarafından yerleşim yeri olarak kullanıldığını göstermektedir. Neolitik dönemde bölgede yaşayan insanlar, elverişli düzlüklere yaşam alanları kurmuşlardır. Kalkolitik Çağ'dan itibaren bölgede hızlı nüfus artışlarının olduğu bulunan şehir ve ev kalıntılarıyla ispatlanmıştır.⁴ Bölgede yapılan incelemeler sonucunda Kuzova mintikası, Altınova'daki höyükler ile Pulur höyüğü, Çemişgezek mağaraları ve Ağın ilçesindeki kalıntıları üzerinde titizlikle çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalardan yöredeki ilk çağ insanlarının su kaynaklarının zirvesinde bulunan mağaralarda yaşadığı ve geçim kaynaklarının avcılık olduğu anlaşılmaktadır.⁵ Ağın ilçesi yakınındaki Pağnik Öreninde yapılan kazı ve incelemeler sonucunda ilk Tunç dönemine ait bir yerleşim yeri bulunmuştur.⁶ Altınova'da yapılan kazı ve incelemeler sonucunda Tunç çağından kalma seramikler bulunmuş, bu değerli eşyaların Suriye ve Mezopotamya kültürlerine benzerliği dikkat çekmiştir.⁷ Daha sonra yapılan çalışmalarda batıdan gelerek Murat ve Karasu

¹ Ekrem Memiş, *Eski Çağ Türkiye Tarihi*, Çizgi Kitabevi Yay., Konya, 2003, s. 3.

² Afif Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1984, s. 15.

³ Yüksel Arslantaş, *Tarih Öncesi Dönemde Elazığ*, TDV Yay. Elazığ, 2013, s. 18.

⁴ Recep Yıldırım, "Elazığ Çevresindeki Eskiçağ Kültürleri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. IV, sayı:1, Elazığ, 1990, s. 315-316.

⁵ İ. Kılıç Kökten, "Keban Baraj Gölü Alanında Taş Devri Araştırmaları", *Keban Projesi 1969 Çalışmaları*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1971, s. 14. Ayrıca geniş bilgi için bakınız. Charles Burney, "Aspect of the Excavation in the Altınova", *Anatolian Studies*, Vol: 30, Elazığ, 1980, s. 157-167.

⁶ Richard P. Harper, "Pağnik Öreni Kazısı", *Keban Projesi 1969 Çalışmaları*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1971, s. 91. Yüksel Arslantaş, *Tarih Öncesi Dönemde Elazığ*, s. 235.

⁷ Recep Yıldırım, "Elazığ Çevresindeki Eskiçağ Kültürleri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. IV, sayı:1, s. 318.

vadilerinden ve Van Gölü kuzeyinden geçerek İran'a giden bir yol tespit edilmiştir. Bu yol doğudan gelerek Harput (Harbert), Çapakçur civarı (Prokuzzi), Sahan civarı (Suhmi), Muş (Moşe), Ahlat (Harruna), buradan İzturu veya Van (Tuşpa) üzerinden İran'a doğru gittiği; diğer bir yolun ise Musul civarında (Niniv), Nusaybin (Nisibis), Diyarbakır (Amid), Harput (Harbert), Malatya (Melitene) üzerinden geçtiği ortaya konulmuştur.⁸

1 – Hurriler Dönemi

M.Ö. 3 bin yılın ortalarına doğru Mezopotamya'da, Yukarı Dicle bölgesinde görülmeye başlayan ve Asya kökenli olduğu tahmin edilen kavme Hurriler denilmektedir.⁹ Mezopotamya bölgesinde büyük bir krallık kuran Akkadlar'ın yazılı metinlerinde, M.Ö. 3 bin yılının sonlarına doğru Mardin merkez üzere Güneydoğu Anadolu bölgesi ile Kuzey Mezopotamya'daki Musul ve Kerkük civarında Hurriler adı verilen bir kavimin yaşadığı belirtilmektedir. Anadolu'nun doğusunda yapılan arkeolojik kazılar ve yüzey araştırmaları sonucunda ele geçirilen Kalkolitik devir kültürünün de Hurrilere ait olduğu anlaşılmıştır.¹⁰ Hurrilerden kalma en eski yazılı belgenin Mardin şehrinin güneyinde yer alan bir tapınağın kurulmasıyla ilgili olduğu ifade edilmektedir. Hurriler'den kalma bu belgenin orijinalinin Lavre Müzesi'nde olduğu belirtilmektedir.¹¹

Harput ve çevresi yerleşimcilerinden biri de Hurriler'dir.¹² Hurriler, M.Ö. 2 bin yıllarında Doğu Anadolu üzerinden geçerek, Anadolu'nun iç kısımlarındaki yüksek yerlere yerleşmişlerdir.¹³ Bu yerleşmeden sonra Hitit Anadolu'su önemli bir Hurri istilasına maruz kalmıştır.¹⁴ Bu istila sonrası Anadolu'da, Hititler ile Hurriler arasında hakimiyet mücadelesi başlamış ve bu bağlamında iki önemli savaş meydana gelmiştir. Bu savaşlardan ikincisinde Fırat'la Harput arasındaki bölgede Hurriler, Hititleri fena bir bozguna uğratmışlardır. Daha sonraki dönemlerde bölgenin en önemli şehri olan İşuwa¹⁵ (Harput) Hurrilerin hakimiyetine girmiştir. Uzun zaman Hurri ismi adı

⁸ Kadri Perk, *Cenup Doğu Anadolu'nun Eski Zamanları*, İnkılap Yay., İstanbul, 1943, s. 17.

⁹ Adil Alpman, "Hurriler", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 14, S. 25, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Yay., Ankara, 1981, s. 283.

¹⁰ Ekrem Memiş, *Eski Çağ Türkiye Tarihi*, s. 31-32.

¹¹ Ekrem Akargul, *Anadolu Uygarlıkları*, Net Yay., İstanbul, 2000, s. 119.

¹² Nureddin, Ardiçoğlu, *Harput Tarihi*, Elazığ Eğitim, Sanat, Kültür ve Hizmet, Tanıtma Vakfı Yay., Ankara, 1997, s. 8.

¹³ Afif Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, s. 19.

¹⁴ Adil Alpman, "Hurriler", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 14, S. 25, s. 296.

¹⁵ Kadri Perk, *Cenup Doğu Anadolu'nun Eski Zamanları*, s. 57.

altında yaşayan topluluklar iki binli yılların ortalarında Hurri ve Mitanni adında iki büyük devlete ayrılmış ve varlıklarını sürdürmüşlerdir.¹⁶ İşuwa idarecilerine ait bazı hiyeroglif mühürlerin bulunması bölgenin İşuwa olabileceğini düşündürmüştür.¹⁷ Hurri devletinin ismi günümüze kadar Harput ve çevresinde yaşamaktadır. Elazığ'dan Maden ilçesine giderken o güzergahta Hurri adında bir köy ve Hurri adıyla tanınmış bir mezra vardır. Günümüzde bu köyün bulunduğu yere Havri ismi kullanıla gelmiştir.¹⁸

Hurrilerin inanç ve ibadetleri rahiplerin elinde çok iyi bir şekilde uygulanıp, şekillenmiştir. Bu sebeple Hurri dini III. Hattuşili zamanında Hitit ülkesinde yayılma imkânı bulmuştur.¹⁹ Hurriler çok tanrılı bir dine inanmışlar ve bu tanrılara ibadet etmişlerdir.²⁰ Bu tanrılar arasında Teşup ve Hepat adlı gök tanrıçaları bulunmaktadır. Hurriler, Hint-Avrupalı oldukları için Mitra, İndra, Varuna gibi Hint tanrıları da bu dinde yerini almıştır. Dinin etkisi mimaride kendini göstermiştir. Özellikle şehir ve saray kapılarındaki ejder ve aslan resim ve heykelleri dini özellikler taşımaktadır.²¹ Hurrilerde taşla ilgili mühim bir inancın Kumarbi efsanesinde geçtiği de mevcut kaynaklardan anlaşılmaktadır.²² Diğer taraftan Hurrilerde ölü gömme ve at yetiştirme gibi unsurlarıyla tamamen eski Orta Asya'da yaşayan Türk boylarının adet ve geleneklerine benzerlik gösterdiği iddia edilmektedir.²³ Bu bilgilerden hareketle Hurri hakimiyeti döneminde Harput ve çevresinde Hurri dininin etkili olduğunu söylemek mümkündür. Diğer taraftan Harput ve çevresindeki ilk çağlara ait olan tarihi eserlerdeki ejder ve aslan figürlerinin bu dinin etkisini anımsattığı düşünülebilir.

2 – Hititler Dönemi

Anadolu'da büyük bir devlet kurmuş olan Hititler hakkında ki bilgi kaynakları çeşitlidir. Bu kaynakların başında kuzeybatı Kapadokya'da bulunan ve sayıları hayli fazla olan tabletlerden anlaşılmaktadır. Bu tabletlerin büyük

¹⁶ M. Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark II*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1987, s. 267.

¹⁷ Nursel Aslantürk, "İsuwa Memleketi Üzerine Bir İnceleme", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Ankara, 2014, 5(1), DOI:10, s.80

¹⁸ İshak, Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, c. I, Elazığ Kültür ve Tanıtma Vakfı Yay., İstanbul, 1968, s. 58-59.

¹⁹ Ekrem Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, s. 125.

²⁰ Yusuf Karaca, *Tarih Ansiklopedisi*, c. IV, Berikan Yay., Ankara, 2002, s. 429.

²¹ Ahmet Karaman, *Mukayeseli Dinler Tarihi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., İstanbul, 2013, s. 119.

²² Hikmet Tanyu, *Türklerde Taşla İlgili İnançlar*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1987, s. 6-10; Adil Alpman, "Hurriler", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, s. 298-299.

²³ Yusuf Karaca, *Tarih Ansiklopedisi*, s. 429.

bir kısmı, M.Ö. 14. ve 13. yüzyıllarda bu kavmin en önemli şehirlerinden olan Hattuşuş (Boğazköy) da oturan ve Kapadokya ile Suriye'nin büyük bir kısmını, merkezi Anadolu'nun bir parçasını nüfuzları altında tutan krallar için yazılmışlardır. Hititler Anadolu'ya geldikten sonra başlıca merkezleri Kızılırmak olmak üzere, değişik bölgelerde boy boy yerleşmiş; tanrıları ve prensleri adına ayrı ayrı site devletler kurmuşlardır. Anadolu'nun bu ilk fatihleri Türkler gibi kafatasları geniş ve önden arkaya doğru kısa ve burunları büyük, dilleri bitişken olmakla Akdenizliler ve Samilerle Hind Avrupalılardan ayrılıyorlardı.²⁴ Hitit Devletinin hakimiyeti altında varlığını sürdüren başka kavimler ve topluluklar bulunduğu için tek dil, tek yazı gibi özellikler devam ettirememiş, bu durumla birlikte çeşitli diller ve yazılar kullanılmıştır.²⁵

Hitit devletinin ilk kurucusu I. Hattuşili olduğu Boğazköy'de ele geçirilen iki dilli metinden anlaşılmıştır. Metinde "Büyük Kral Tabarna ,Tavanna'nın erkek kardeşinin oğlu Hattuşa'da kraldı". Hititçe yapılan çevirisinde: "Büyük Kral, Hattuşa Kralı, Kussaralı Adam, Tabarna Hattuşili ,Hattuşa ülkesinde kraldı." Denilmektedir.²⁶ Hattuşili döneminde Krallık genişletilmiş, ilk iş olarak da başkent ve kilikya kapıları arasındaki şehirlerin fethedilmesi olmuştur.²⁷

Hititlerin en parlak dönemine ait bulunan kalıntı ve belgelerde, İşuva olarak adlandırılan bölge Harput ve çevresini içine almaktadır.²⁸ Hitit devletinin Hattuşuş şehrinde (bugünkü Boğazköy) elde edilen çivi yazılı metinlerde geçen İşuva şehrinin Harput ve çevresi olduğu tarihçiler tarafından kabul edilmektedir. Bu şehirden, M.Ö. 14. ve 13. yüzyıllarda bahsedilmiştir.²⁹

Hitit krallarından Şuppiluliuma bütün doğu bölgelerine hakim olmuş ve bir çok küçük krallıkları kendi egemenliği altına almış ve Suriye'ye seferler düzenlemiştir. Yapılan bu seferlerin birincisinde, elde edilen antlaşma metinlerinde, vassal bir kralın İşuva'da hüküm sürdüğü yani bugünkü Harput civarında bulunduğu belirtilmektedir. Harput ve çevresi bu dönemde Hititlerin hakimiyet alanındaydı. Şuppiluliuma, yapılan akınlar sonucunda Harput ve çevresini de içine alan "Hayaşa Beyliğinin" egemenliği altındaki

²⁴ M. Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark II*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1987, s. 63-66.

²⁵ Ekrem Memiş, *Eski Çağ Türkiye Tarihi*, s. 41.

²⁶ Ekrem Akargul, *Anadolu Uygarlıkları*, s. 54.

²⁷ J.G.Macqueen, *Hititler*, çev. Esra Davutoğlu, Arkadaş Yay., Ankara, 2013, s. 39.

²⁸ Turgut Yigit, "Tarih Öncesi Ve Hitit Döneminde İsuva Bölgesi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Yay., Ankara, 1996, s. 233.

²⁹ Nureddin Ardiçoğlu, *Harput Tarihi*, s. 8.

"Alše" şehrine kadar ulaşmışlardır.³⁰ Elazığ'ın yakınında bulunan Altınova'da yapılan kazılar sonucunda M.Ö. 14.-13. yüzyıllara ait hiyeroglif damga mühürleri bulunmuş, ayrıca Korucutepe'de eski Hitit ve Yeni Hitit krallıklarına ait çanak-çömlekler ortaya çıkarılmıştır.³¹ Aynı bölgede bulunan eşyalardan bölgede birçok yerleşim yerinin izine rastlanmıştır. Dahası Norşuntepe'deki çalışmalarda İlk Demir dönemine ait çanak-çömlek ve Orta Demir çağına ait kalıntılar bulunmuştur. Çanak çömleğin yanı sıra kazı çalışmaları sonucu son dönem Hitit mühür baskı parçaları da bulunmuştur.³²

Doğu Anadolu bölgesinin Harput'u da içine alan bu kesimde yapılan seferlere ilişkin bazı önemli tarihi metinlerinde, bölgede Hitit döneminde "Alse" veya "Alzi" olarak isimlendirilen bir ülke veya şehirden bahsedilmiştir. Bu yazılışlardan Boğazköy metinlerinde görülen Alse'nin Akadca'da kullanıldığı ve aynı metinlerde sık sık geçen Alzi'nin eşanlamısı olduğu kabul edilmiştir.³³

Boğazköy'de kazılar sonucunda elde edilen tabletler, heykeller, ayrıca ortaya çıkarılan birçok tapınak, sunak, yontulmuş mezar, Hititlerin kültürü ve dini yapısı hakkında bilgiler vermektedir. Yukarıda adını saydığımız kalıntılardan Hititlerin çok tanrılı dinlere inandıkları ve onlara göre bir dini öğreti geliştirdiklerini söyleyebiliriz.³⁴ Temizliğin çok önemli olduğu; tanrıların evi olarak kabul edilen mabetler kutsal kabul edildiği; krala karşı gelmenin, hayvanlarla ilişkiye girmenin ve büyü yapmanın suç olduğu³⁵ Hitit dini politeist yapılıdır. Bu dinin en göze çarpan özelliklerinden birisi Sümerlerde görülen Sin, Şamaş ve İştâr üçlü tanrı inanışıdır. Tanrı tasvirlerini Hattuşaş şehrinde yazılı kaya tapınağında tespit edilmiştir. Hititlere göre Tanrılar yeryüzü ve gökyüzü tanrıları olarak sınıflandırılmaktadır. Gökyüzü tanrıları bolluk ve bereketi temsil etmektedir. Yeryüzü ve yeraltı tanrıları da kötülükü ve uğursuzluğu temsil edildiğine inanılmaktadır.³⁶ Hititlerin Tanrı olarak, Arinna isminde güneş tanrıçasına ibadet ettikleri ve onu aynı zamanda

³⁰ İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, c. I, s. 60-61.

³¹ Ülker Ardıçoğlu, "Harput'un Prehistoryası", *Tarih İçinde Harput*, Fırat Üniversitesi Fırat Havzası Araştırma Merkezi Yay., Elazığ, 1992, s. 15.

³² Herald Hauptmann, "Norşuntepe Kazısı, 1967", *Keban Projesi 1969 Çalışmaları*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1971, s. 72.

³³ Köroğlu, Kemalettin, "Asur-Urartu Yazılı Belgeleri ve Arkeolojik Kalıntılar Işığında Alzi / Enzi Ülkesi Tarihi Coğrafyası", *H. Dursun Yıldız Armağanı*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1995 s. 359-360.

³⁴ Mircia Eliade, *Dinler Tarihi Sözlüğü*, çev. Ali Erbaş, Varlık Yay., İstanbul, 1960, s. 119.

³⁵ Ahmet Karaman, *Mukayeseli Dinler Tarihi*, s. 117-118.

³⁶ Mehmet Taplamacioğlu, *Karşılaştırmalı Dinler Tarihi*, Güneş Mat, Ankara, 1966, s. 93.

da "Hatti kraliçesi" olarak gördükleri belirtilmektedir. Hititlerde ilahi bir kutsiyet atfedilen kutsal taş, Huvaşi adı verilmektedir. Asya'da "Huvaşi" adıyla anılan bu taşlar halk tarafından bir idol olarak görülmüş ve saygı duyulmuştur. Hititlerin son dönemlerinde Akdeniz'in doğusunda gerçekleşmiş ve tarihte "Ege Göçü" olarak adlandırılan göç dalgaları Hititlerin sonunu getirmiştir.³⁷

3 – Muşkiler Dönemi

Hitit krallığının yıkılmasından sonra, bölgede Muşkilerin hakimiyeti başlamıştır. Muşkiler, Anadolu'daki bu kargaşa sırasında bölgeye boğazlardan geçerek gelip yerleşmişlerdir. Hitit imparatorluğunun yıkılması Anadolu'nun fiziki ve siyasi tablosunda değişikliklere sahne olmuş ve böylece bölgedeki siyasi boşluk, bazı topluluk ve milletlerin istedikleri gibi hareket etme fırsatını doğurmuştur. Muşkiler de bundan faydalanarak Anadolu'nun bazı bölgeleri ile birlikte Harput ve çevresini de hakimiyetleri altına almışlardır.³⁸

Harput'u içine alan bölgede Demir Çağ dönemine ait höyüklerin sayısı oldukça fazladır. Höyük sayısının artmış olması Erken Demir Çağında nüfusun da artmış olabileceği fikrini doğrulamaktadır. Ayrıca, Güneydoğu Torosların güneyindeki Kadmuğu bölgesindeki savaşlarda Alzi olarak adlandırılan bölgede bulunan Muşkilerin mağlup edildikleri bilgisi, bu bölgenin İşuva'nın bir şehri olduğu görüşünü kuvvetlendirir.³⁹

M.Ö.12-9 yüzyıllar arasında Harput ve çevresinde yaşayan Muşkiler'e bu tarihten sonra Kızılırmak nehri çevresinde rastlanmaktadır. Muşkiler bu yüzyıllardan sonra Harput ve çevresini terk etmişlerdir. Yörede kalanların ise azınlık durumuna düşerek, daha sonra bölgeye hakim olan uygarlıklar arasında yok olup, tarih sahnesinden silindikleri tahmin edilmektedir.⁴⁰

Muşkilerin dini inanışlarının İskitlerle benzer olduğunu söyleyebiliriz. Özellikle ruh inancının yanında Tanrılar alemi inancının da olduğu ifade edilmektedir. Muşki dininin şekillenmesinde Grek Tanrılarının da etkisi olmuştur. Çok Tanrıcılık ve kurban merasimleri bu dinin özünü teşkil etmektedir.⁴¹

³⁷ İsmail Zubarı, *Samandağ*, Samandağ 21. yy. Derneği Yay., Samandağ, 1998, s. 1; Ekrem Akargul, *Anadolu Uygarlıkları*, s. 96.

³⁸ Komisyon, *Yurt Ansiklopedisi*, c. IV, Anadolu Yay., c. 4, İstanbul, 1982. s. 2494

³⁹ Veli Sevin, "Elazığ Yöresi Erken Demir Çağı ve Muşkiler Sorunu", *Höyük Dergisi*, sayı:1, Türk Tarih Kurumu Yay., 1991, s. 53.

⁴⁰ Mesut Şentürk, *Urartular Döneminde Elazığ*, Basılmamış YLS Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 1993, s. 34.

⁴¹ www.tarihtarih.com(12.04.2015)

4 – Asurlular Dönemi

Asur devleti, M.Ö. 3000 yıllarından M.Ö. 612'ye kadar Dicle nehrinin batısında yer alan Asur merkez olmak üzere kurulan bir devlettir. Asurlular hakimiyet alanlarını zamanla genişletip, Mezopotamya, Suriye ve Mısır'a hakim olmuşlardır. Asur Devleti ortaya çıkmadan önce Sümer, Akkad, Subar, Kut ve Üçüncü Ur Hanedanının egemenliği altında varlığını devam ettirmiştir. Bölgeye gelen Sami kavimleri yerli kabilelerle kaynaşarak Asurluların temelini oluşturmuştur. Asurlular tarih sahnesinden silinene kadar beş devlet kurmuşlardır.⁴² Eski Asur devletinin, M.Ö. ikinci bin yılın başlarında kurulduğu belirtilmektedir. Asurlu tüccarlar Anadolu ile ticari ilişkiler kurmuşlardır. Orta Asur dönemi krallarından Ubalit'in Asur devletine parlak bir dönem yaşattığı kaynaklarda mevcuttur. Yeni Asurluların yaşadığı dönemde, Sargon Asur tarihine adını vermiştir. Anadolu'ya birçok akınlar düzenlemiştir. Muhtemelen bu akınların birinde Harput ve çevresini de ele geçirmiş olabileceği belirtilmektedir.⁴³ M.Ö. II. binin ilk çeyreğindeki tabletlerde yerel krallıkların birbiriyle çatıştıkları görülmektedir.⁴⁴

Asur krallarından Tiglatpaleser II. komşu devletler üzerine birçok savaşlar yapmış ve Diyarbakır, Siirt bölgelerini zaptetmiştir. Anadolu'nun doğusunda küçük devletçikler bulunmaktaydı, bunlara "Nairi" adı verilmekteydi. Bu küçük devletçikler Hurrileri topraklarına kattıktan sonra Harput'u ve Melidi (Malatya)'yi ele geçirmişlerdir. Assurnasirpal III. döneminde Harput ve dolayları tamamen fethedilmiştir.⁴⁵ Asurbanipal döneminde Asurlular, bölgede tek söz sahibi olmuşlardır. Devletin sınırları oldukça genişlemiştir.⁴⁶

Harput'la ilgili özellikle Asur'da bulunan I. Tukulti-apalassar'a dönemine ait bir tablette şu ifadeler yer alır: "Büyük Hatti ülkesinin Milidia kentine ilerledim. Allamurunun harcını aldım. İşuva ülkesinin Enzuta kentini ve Suhmu ülkesini fethettim. Esirler alarak ülkeme getirdim." Enzatu/Enzite ülkesi ve şehrinin içinde yer aldığı İşuva'nın Hitit İmparatorluğu döneminde,

⁴² Yusuf Karaca, *Tarih Ansiklopedisi*. c. II, Berikan Yay., Ankara, 2002, s. 49.

⁴³ Neşet Çağatay, *İslam Dönemine Dek Arap Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1989, s. 7.

⁴⁴ İrfan Albayrak, "Asur Ticaret Kolonileri Devrinde Anadolu'da Yaşayan Siyasi ve Sosyal Olayların Yerel Krallıklar Arası İlişkilere ve Ticari Hayata Etkileri", *Mısır-Hitit Ebedi Barış Antlaşması ve Eski Önasya'da Barış*, Ed. Şakir Batmaz-Hasan Ali Şahin, E.Ü.Kapadokya Araştırmaları Merkezi, Kayseri, 2007, s. 47.

⁴⁵ İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, c. I, s. 62.

⁴⁶ M. Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark (Elam ve Mezopotamya)*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1937, s. 546.

Fırat nehrinin doğusunda Harput ve çevresinde, Hurri kökenli adlar taşıyan kralların yönetiminde bir ülke olduğu bilinmektedir. Yazılı belgelere göre M.Ö. bin yılın ikinci yarısında Enzi/Alzi, Alzi ülkesinin içinde yer aldığı Işuva başlangıçta Hititliler ile Mitanni krallığı arasında bir bölgedir. I. Tuthalia döneminden itibaren Hitit akınlarına maruz kalan bölge, I. Şuppiluliuma'nın Kuzey Suriye seferinden sonra IV. Tuthalia zamanında hakimiyet altına alınarak M.Ö. 13. yy. ortalarına kadar daha çok bu kültürün etkisi altında kalır.⁴⁷

Kültepe'de yapılan kazı çalışmalarında, Asurlu tüccarlara ait ticari ve hukuki belgeler bulunmuştur. Bu belgelerde birçok şehir, tanrı ve şahıs adları geçmektedir.⁴⁸ Asurluların Palu civarına kadar geldikleri tespit edilmiştir.⁴⁹ Asurlularda çok tanrılı dinler, puta tapıcılık yaygındı, ayrıca tapınaklara ve din adamlarına özen gösterilmiştir.⁵⁰ Asurlular yerli tanrılarını muhafaza etmiş, aynı zamanda Baş tanrılarını da inanmışlardır. Tanrılar içerisinde en güçlü olanı Enlil'dir. Bu tanrı üçlü sistemin bir üyesidir. Tanrılar insanların işledikleri suçlar ve günahlar yüzünden onları ortadan kaldırmaya karar vermişlerdir. Bu olaylar yaşanırken EA isimli bir tanrı da Ut-Napiştım isimindeki bir insana gemi inşa etmesini emreder. Gemi yapıldıktan sonra tanrı ona her hayvan ve tohumdan birer adet alarak hazır olmasını ister, böylece tufan başlar ve birçok insan ölür, Ut-Napiştım ile olanlar kurtulur ve kurban keser. Nuh tufanını anımsatan bu olay semavi dinlerde farklıdır.⁵¹ Asurlular dinini kutsal hayvanı boğadır. İbadethanelerinin çoğu Babililerle aynı tarzda inşa edilmiştir. İbadet şekillerini, kehanet sanatını ,falcılığı da onlardan olduğu gibi alıp uygulamışlardır. Özellikle karaciğer falına bakarak yorum yapmak ve yıldızlara bakarak kehanette bulunmak Asur dini uygulamalarının başlıca özelliklerindedir.⁵² Babilonya ve Asur'daki siyasi rejim her zaman teokrasi olmuştur. Bütün güç ve iktidar bir tanrıdan veyahut tanrılardan gelmiştir. Kral, tanrının yeryüzündeki temsilcisidir. Kralın başlıca görevi, tanrılarını gözetmek ve onları her yönden memnun etmektir. Tanrılara tapmanın ve onlara itaat etmenin yegâne temeli bu durum olmuştur.⁵³ Harput ve çevresinde

⁴⁷ Kemalettin Köroğlu, "Asur-Urartu Yazılı Belgeleri ve Arkeolojik Kalıntılar Işığında Alzi / Enzi Ülkesi Tarihi Coğrafyası", *H. Dursun Yıldız Armağanı*, s. 361-363.

⁴⁸ Ekrem Memiş, *Eski Çağ Türkiye Tarihi*, s. 64.

⁴⁹ Kadri Perk, *Cenup Doğu Anadolu'nun Eski Zamanları*, s. 63.

⁵⁰ Yusuf Karaca, *Tarih Ansiklopedisi*, c. II, Berikan Yay., Ankara, 2002, s. 49.

⁵¹ Mehmet Taplamacioğlu, *Karşılaştırmalı Dinler Tarihi*, s. 83-84.

⁵² Hüseyin G.Yurdaydın-Mehmet Dağ, *Dinler Tarihi*, Gündüz Mat., Ankara, 1978, s. 43.

⁵³ Felicien Challaye, *Dinler Tarihi*, çev. Semih Tiryakioğlu, Varlık Yay., İstanbul, 1960, s. 117.

Hıristiyanlık öncesi görülen politeizm ve putperestlik inançlarının kurumlaşmasının Asurluların etkisiyle olabileceğini söylemek mümkündür.

5 – Urartular Dönemi

M.Ö. 9. yüzyıldan itibaren Doğu Anadolu’da Urartular ortaya çıkmaya başlamıştır. Urartu devleti tarihi hakkındaki en eski bilgiler Asur kaynaklarında bulunmaktadır. Bu devletin başkenti Tuşpa (bugünkü Van) şehri idi.⁵⁴ Özellikle Yukarı Fırat havzasından Rızaiye Gölü arasında ve Van Gölü çevresinde yaşamışlardır.⁵⁵ Asur kaynaklarında ilk defa söz edilen ve Doğu Anadolu’nun yüksek yerlerinde yaşayan “Uruatri” ve “Nairi” krallıkları, giderek artan Asur saldırıları karşısında birleşmişlerdir. Böylece Urartu devleti ortaya çıkmıştır. Kuzeyde Aras vadisinden Güney’de Halep’e, Doğu’da Urmiye Gölü’nden Batı’da Malatya’ya (Harput dahil) kadar uzanan bölgede yerleşmiş bulunan Urartu devletinin tarih sahnesine çıktığı dönemlerde Orta ve Batı Anadolu’ya Frigler hakim durumdadır. Güneyde ise Urartuların en büyük rakibi olan Asurlular bulunmaktaydı. Tarih sahnesine çıkışlarından itibaren başlayan Asur ile mücadeleleri her iki devletin yıkılışına kadar devam etmiştir.⁵⁶ Van’da kurulmuş olan krallık, Asurlular ve Babilliler tarafından “Urartu” olarak tanınırken, İbranice’de “Ararat” şeklinde ifade edilmiştir.⁵⁷

Urartular, Doğu Anadolu’daki hakimiyetlerini kendilerinden önce kurulmuş bir çok krallıklar üzerine kurmuşlardır. Doğu Anadolu’nun bu küçük krallıklarına “Nairi krallıkları” adı verilmiştir. Muhtemelen o dönemlerde bu Nairi krallıklarından biride Harput dolaylarında hüküm sürüyordu. Urartu kralları 9. yüzyılda buraları hakimiyetleri altına alarak Harput ve çevresine yerleşmişlerdir.⁵⁸ Ayrıca Kral Menuas da Murat suyunu takiben Şebertery (Palu) ya ve oradan Hozani (Maden)’ye ve buradan Sivrice Gölünün batısında Meliten (Malatya)’e girmiş ve buraları hakimiyetine alıp vergiye bağlamıştır.⁵⁹ Diğer taraftan, Urartular, Harput ve çevresine “Süpani” adını da vermişlerdir. Palu kalesinde çivi yazılı kitabelerde bu ad geçmektedir.⁶⁰

Urartu devletinin krallarından olan I. Argitrtis zamanında Asurlularla savaşlar yapılmış Harput ve çevresi bu dönemde, bu iki devletin arasında el

⁵⁴ Nureddin Ardiçoğlu, *Harput Tarihi*, s. 9; Kadri Perk, *Cenup Doğu Anadolu’nun Eski Zamanları*, s. 75; Afif Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, s. 24.

⁵⁵ Afif Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, s. 25.

⁵⁶ Mesut Şentürk, *Urartular Döneminde Elazığ*, s. 1.

⁵⁷ Ekrem Memiş, *Eski Çağ Türkiye Tarihi*, s. 173.

⁵⁸ Nureddin Ardiçoğlu, *Harput Tarihi*, s. 9.

⁵⁹ Kadri Perk, *Cenup Doğu Anadolu’nun Eski Zamanları*, s. 87.

⁶⁰ Ülker Ardiçoğlu, “Harput’un Prehistoryası”, *Tarih İçinde Harput*, s. 15.

değiştirmiştir. Ayrıca Urartuların Malatya'ya kadar geldiklerini ve Urartu kralının, buradaki dokuz kenti yağmaladığı günümüzde su altında kalan Kömürhan köprüsündeki Tomisa'da karşıya geçtiğini ve bu bölgeyi ele geçirdiğini daha sonradan araştırmacılar tarafından bulunan kral yazıtında bahsedilmektedir. Norşuntepe'de bulunan kalıntılardan Harput ve çevresinin Urartu hakimiyetine girdiği çağı yansıtan tarihi vesikalar elde edilmiştir. Harput'a yakın Koçkale ve Genefikte'de Urartulara ait kale kalıntıları bulunmuştur. Harput'a 50 km. uzaklığındaki Şimşat kalesinin Sur'unda Urartu kalelerine benzer şekilde yapılmış olduğu görülmektedir. Tunceli'nin Burma Geçit Köyü yakınında, yapılan çalışmalarda mezarlardan kılıçlar, bıçaklar çıkarılmış olup bunların Urartulara ait kılıçlar olduğu tahmin edilmektedir.⁶¹ Ayrıca yörede Mazgirt Kaleköy Kalesi; Palu'daki Bağın Kalesi; Baskil'deki Haroğlu Kalesi, Habibuşağı Kalesi, Kaleköy Kalesi; Keban'daki Maltepe Kaleleri Urartu mimarisinin önemli yapılarındandır. Bu kalelerin su kaynakları ve ulaşım sistemine sahip olması Urartuların yöreye verdiği önemin bir göstergesidir.⁶² Urartular Erken Demir Çağ'da demirden dövme tekniği ile topuz başları yapmışlardır. Anzaf Kalesindeki Tanrı Haldi tapınağında da Urartu Tanrısına ait ok ve yay başları figürü görülmektedir.⁶³ Urartuların tarihteki önemli özellikleri, yaptıkları her şeye ait bir yazıt bırakmaları, kayaları oyarak evler, mezarlar, tüneller ve su yolları yapmalarıdır. Palu kazı çalışmaları sonucu bulunan yazıtlarda bunlara "Sebiterias" adı verilmektedir. Harput kalesindeki kaya inşaatının da Urartulara ait olduğu tahmin edilmektedir. Alman tarihçisi Lehmann Haupt, I. Dünya savaşıdan önce yaptığı incelemelerde kale içinde oyulmuş merdivenler, tünel, hücreler ve su yolları tespit etmiştir Harput ve çevresinde tespit edilen Urartulara ait kalelerdeki kitabelerde şunlardır:

- Kral III. Sarduris (M.Ö.760-733) dönemine ait Harput'un güneybatısında İzolu nahiyesine bağlı Habibuşağı köyünde bulunan kitabe.
- II. Rusas (M.Ö.680-645) döneminde Harput'un kuzeydoğusunda Mazgirt kasabasındaki kitabe.
- Kral İşpuinis ve oğlu Menuas ait Palin de bulunan kitabesi.

⁶¹ 1973 Elazığ il Yıllığı, Bingöl Mat, Elazığ, 1973, s. 2.

⁶² Recep Yıldırım, "Harput /Elazığ Yöresinin Tarihi Coğrafyası" , Fırat Üniversitesi Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu, Elazığ, 2013, s. 305

⁶³ Oktay Belli , "Van –Yoncatepe Sarayında Bulunan Demir Eşya, Alet ve Silahlar", II.Van Gölü Havzası Sempozyumu, E. Oktay Belli, Desen Ofset, Ankara, 2007, s. 52.

- Palu kalesindeki kitabelerdir.”⁶⁴

Urartuların dini inancı, o dönemde birçok uygarlıkta görülen çok tanrılı dindir. Kral İspuinis ve Menuas tarafından yazdırılan kitabelerde, Urartuların dini yaşam ve uygulamalarından bahsedilmektedir.⁶⁵ Urartu dini inanışlarında “Haldi-Tel Şeba-Şivini” üçlüsü ibadet edilen Tanrıların en önemlileri olduğu, özellikle Haldi tanrısından tarihi kaynaklarda bahsedilmektedir. Haldi tanrısının, savaş, barış, imar faaliyetleri, sosyal faaliyetleri yürüttüğüne inanılmaktadır. Haldi, “Baş tanrı”, “Milli tanrı”, “Devlet tanrısı” özelliklerini bünyesinde toplayan tanrıdır. Urartularda, devletin himayesindeki dininin dışında bir de geleneksel halk dini bulunmaktaydı. Devletin temel politikası olarak din unsuruna ne kadar önem verildiği, büyük Urartu şehirlerinde ortaya çıkarılan tapınaklardan, kutsal yerlerden, mezar yapılarından, evlerin içerisinde bulunan oda eşyalarından ve tasvirlerden anlaşılmaktadır.⁶⁶ Ayrıca çivi yazılı metinlerin ilk cümlesi Tanrılara övgü ve hitapla başlar. Fırtına tanrısı olan Teşebi'nin Anadolu daki Teşup ile ilgisinin bulunduğu kanaati mevcuttur. Başkent Van'daki Meher Kapısı kitabesinde Urartuların dininin tetkik edilebilmesi için büyük imkân sağlamıştır. Urartu dininde tanrılar için hayvan ve insanların kurban edilmesi inancı yaygındır. Toprak Kaledeki kazılarda bulunan insan ve hayvan kemiklerinin bir arada olmasının bunun en büyük kanıtıdır. Kurbanların tanrı Haldi'ye sunulduğu tahmin edilmektedir. Ayrıca Urartu tanrıları insan şeklinde düşünülmüş ve bazı hayvanlara benzetilmiştir.⁶⁷ Urartular Haldi için her gün 17 siğir ve 30 koyun kurban etmişlerdir.⁶⁸

6 – Medler Dönemi

M.Ö. 715'lerde Medlerin ileri gelenlerinden Keyaksar tüm Med aşiretlerini içerisinde bulunan toplulukları bir araya getirip bir devlet kurmuştur. Şehrin en önemli merkezi olan bugünkü Hamedan şehri olan Med devleti önce Asurluları, daha sonra da Urartuları yıkarak bölgeyi egemenlikleri altına almışlardır. M.Ö. 560 Pers kralı Kuraş, Med kralı İstuvegu'yu savaş meydanında yenilgiye uğratarak Med bölgesini ele geçirir. Sonrasında bölgede satraplık sistemini yerleştiren Kuraş doğuda Medya satraplığı, batıda Kapadokya ve Antitoroslar, kuzeyde Karadeniz, güneyde

⁶⁴ 1973 *Elazığ il Yıllığı*, Bingöl mat, Elazığ, 1973, s. 2.

⁶⁵ M. Şemşettin Günaltay, *Yakın Şark II*, s. 327.

⁶⁶ Mesut Şentürk, *Urartular Döneminde Elazığ*, s. 2-3.

⁶⁷ B.B.Piotrovskiy, çev. İsmail Kaynak, *Urartu Dini*, Moskova, 1960, s. 37-38, 40,44

⁶⁸ Şaban Kuzgun, *Dinler Tarihi Dersleri*, Erciyes Üniversitesi Basımevi, Kayseri, 1993, s. 149.

Mezopotamya satraplıklarını kurarak ülkeyi yönetir. Harput ve çevresini içine alan satraplık ise, 3. büyük satraplık olan "Medya Satraplığı"dır. Buradaki bölge halkının çoğunluğunu Akilisenler denilen bir grup oluşturmaktaydı.⁶⁹ Med'lerin ilk yerleşim yerleri Hazar Denizi ile Urmiye gölü arasındaki sahada bulunmaktadır.⁷⁰ Med devletinin subayları ve memurları, Anadolu'ya geçici olarak gelmiyor, buralara yerleşiyor, kendi devletlerinin el koyduğu geniş alanlardan yararlanıyorlardı.⁷¹ Medler ile Babil devleti birleşip Asur devletini yıkmışlardır. İskitlerin kendi ülkelerine saldırılarına karşı mücadele etmişlerdir. Anadolu'da Kızılırmak nehri civarına kadar gelen Medler, Lidyalılarla karşılaşmışlar ve belli bir süre savaşmışlardır. Medler ve Lidyalılar arasındaki savaşın 585'de yaşanan güneş tutulmasıyla sona erdiği kaynaklarda ifade edilir.⁷² Harput belli bir süre Medlerin hakimiyeti altında kalmıştır. Medler tarihi süreç içerisinde ilk defa "Arbak" isminde bir kumandanın idaresinde bir araya gelmişlerdir.⁷³ II. Kuruş'tan sonra bölgede Medler köleleşmiş, Persler ise efendi olmuşlardır. Bundan sonra Medler Perslilerin içerisinde asimile edilip, yok olmuşlardır. İran uygarlığı ise Med ve Elam uygarlığı üzerine inşa edilmiştir. Ayrıca Medler de çok tanrılı dinlere inanmışlardır.⁷⁴ Pers krallarında olan I. Keyhüsrev, Keyaksares ve Astiyages isimli Med şehirlerini ele geçirince Medler belli bir süre sonra, Pers hakimiyeti altına girmişlerdir.⁷⁵

7 - Persler ve Partlar Dönemi

Tarihte Parsa'lar, Persler veya Furs'lar gibi adlarla ortaya çıkan Persler siyasi olarak Pasargat boyundan Akhamaniş veya Ahamaneş ile orataya çıkmışlardır.⁷⁶ İran bölgesinde hüküm sürmüş olan çok eski bir uygarlıktır. Ari ırkından, Hind-Avrupa kavmidir. M.Ö. 2000'ler de kuzeyden gelip, Orta İran'a yerleşmişlerdir. Belli bir dönem Elam'lular ve Med'lerin egemenliğinde yaşamışlardır. M.Ö. 6. yüzyılda Pers prensi Keyhüsrev, Medlerle savaşmış, M.Ö 533'te Med'lerin İran'daki varlıklarına son vererek, Pers İmparatorluğunu kurmuştur. Tarihte Keyhüsrev olarak da bilinen ilk Pers imparatoru, İran, Anadolu, Balkanlar, Orta Asya, Hindistan, Kafkaslardan Hint Okyanusuna

⁶⁹ Ertuğrul Danık, *Ortaçağ'da Harput*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2001, s. 6.

⁷⁰ Kadri Perk, *Cenup Doğu Anadolu'nun Eski Zamanları*, s. 114.

⁷¹ M. Şemsettin Günaltay, *Yakın Şark III*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1947, s. 362.

⁷² Yusuf Karaca, *Tarih Ansiklopedisi*, c. VI, Berikan Yay., Ankara, 2002, s. 351.

⁷³ İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, c. I, s. 67.

⁷⁴ M. Şemsettin Günaltay, *İran Tarihi*, c. 1, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1948, s. 124-125.

⁷⁵ Komisyon, *Yurt Ansiklopedisi*, c. IV, Anadolu Yay., İstanbul, 1982, s. 2494.

⁷⁶ M. Şemsettin Günaltay, *İran Tarihi*, c. I, s. 127.

kadar ülke sınırları genişletip hükümlerliğini devam ettirmiştir.⁷⁷ Pers İmparatorluğu Anadolu'nun büyük bir kısmını fethetmiştir, bunlar arasında Harput ve çevresi de bulunmaktadır.⁷⁸ Pers hükümdarlarından Dara, Harput ve çevresini ele geçirmiştir. Dara döneminde Pers devleti 23 büyük satraplığa bölünmüş, Harput ve çevresi 13. satraplık olan "Armenia satraplığı" içinde kalmıştır.⁷⁹

Birçok din arasında Kitab-ı Mukaddes'e en yakın olan din Perslerin dini diye bilinen Zerdüştlüktür.⁸⁰ Persler dinine göre, Ahuramazda olarak isimlendirdikleri göğe ve beş unsura inanılmıştır. Bu beş unsurdan ilki ışıktır ve gündüz ışığı (güneş), gece ışığı (ay) olarak ikiye ayrılır. Diğer dört unsorda ateş, su, toprak ve rüzgardır.⁸¹ Zerdüştlük temelde İran dinlerindedir.⁸² Kurucusunun ölümünden sonra ortaya çıkan kutsal kitabın adı Avestadır. Ahamenid döneminde doğru kabul edilen Avesta metinleri de bulunmaktadır. Sasaniler döneminde kutsal yazılar toplanmış ama Müslümanların İran'ı fethetmesi esnasında mevcut metinler güçlüklerle günümüze ulaştırabilmiştir.⁸³ Pers dini tek tanrıya dayandırılmaktadır. Bu dinin öğretilerine göre Ahuramazda'ya ibadet, meleklerle hürmet, kötü güçlere lanet ve iyilikte yarış önemlidir. İslam kaynaklarına göre de Zerdüş Hürmüz olarak ifade edilmiştir. Ahuramazda ezeli ve ebedi olma özelliklerinin yanı sıra her şeyi görmesi ve bilmesi ile İyilik tanrısı olarak öne çıkmıştır. Kötülük tanrısı olarak da Angra Menyu iyilik tanrısının karşısında yer almıştır. Pers dininde alemde mücadele eden, iyilik ve kötülük diye adlandırılan iki asil ruh vardır. Ahuramazda iyilikle beraberdir ve insanlar bu iki ruhtan birini seçmek zorundadır.⁸⁴ Pers İmparatorluğunun, önce Biga çayı kıyısında, sonrada Erbil yakınlarında Büyük İskendere yenilmesiyle, Pers imparatorluğu tarihe karışmıştır.⁸⁵

Perslerden sonra Harput ve çevresine Partlar hakim olmuştur, kendilerine Esterabat şehrini başkent yapmış ve orada devletlerinin varlığını sürdürmüşlerdir. Partlar M.Ö , 476 yıl savaşarak İran'ı ve Doğu Anadolu'yu

⁷⁷ Yusuf Karaca, Tarih Ansiklopedisi, c. 6, Berikan Yay., Ankara, 2002, s. 381.

⁷⁸ İshak Sunguroğlu, Harput Yollarında, c. I, s. 70.

⁷⁹ Ertuğrul Danik, Ortaçağda Harput, s. 6.

⁸⁰ Hüseyin G.Yurdaydın-Mehmet Dağ, Dinler Tarihi, s. 95.

⁸¹ M. Şemsettin Günaltay, İran Tarihi, c. I, s. 296.

⁸² Mehmet Aydın, Dinler Tarihine Giriş, L-T Yay., Konya, 2012, s. 137.

⁸³ Ekrem Sankıoğlu, Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi, Fakülte Kitabevi, Isparta, 2011, s. 106

⁸⁴ Günay Tümer-Abdurrahman Küçük, Dinler Tarihi, Ocak Yay., Ankara, 2002, s. 119-121

⁸⁵ Komisyon, Yurt Ansiklopedisi, s. 2494.

ellerinde tutmuşlardır. M.Ö.164'ten önce Partlar El Cezire, Malatya, Harput ve çevresini Selevkoslar almışlar, Harput ve çevresine hakim olan Ermeniler'i de kendilerine bağlamışlardır. Partlar devletinin hüküm sürdüğü dönemlerde Harput bazen Ermeniler, bazen de Romalılar arasında el değiştirmiştir.⁸⁶ Kaynaklarda, M.Ö.140'larda Part kralı Mitridates'in Fırat bölgesini ele geçirdiği, Diyarbakır'a kadar geldiği rivayet edilmektedir.⁸⁷

8 – Sasaniler Dönemi

Sasani Devleti, bugünkü İran olarak bilinen bölgede hüküm sürmüş, Sasanın torunu olan Erdeşir tarafından kurulmuştur.⁸⁸ Devletin kurucuları ve çıkış yerleri Fars eyaletidir. Sasani Devletinin kurucularından Sasan'ın isminin İsfendiyar olduğu söylenmektedir.⁸⁹ Ayrıca Sasaniler Partlar'ın başkenti olan Medayin'i fethederek yeni bir devlet kuran Erdeşir'in atalarından olan Sasan'ın adı bu yeni devlete verilmiş olup, sonrasında kendilerine Sasaniler ismi verilmiştir. Sasaniler'in ilk yerleşim yeri İran'da Rumye gölü ve çevresi olmuştur. Otoriter bir devlet idaresi kuran Sasaniler, kral Şapur döneminde, Bizans'la yaptıkları mücadeleler sonucunda 503 yılında Erzurum, Diyarbakır, Harput ve çevresini hakimiyetleri altına almışlardır.⁹⁰

Sasaniler döneminde Harput ve çevresi sürekli el değiştirmiştir. Özellikle 272-309 tarihleri arasında altı kral değiştiren Sasaniler döneminde Harput ve çevresi, bazen Bizanslılar bazen de Sasaniler arasında kalmıştır. Nuşirevan Bizanslıları savaşta mağlup ederek El Cezire, Suriye ve Harput ve çevresini egemenliği altına almıştır.⁹¹ Nuşirevan'ın ölümünden sonra Fırat'ın batısı Bizanslılar'ın hakimiyetinde iken, doğusu ise Sasaniler'in hakimiyetinde kalmıştır.⁹²

I. Erdeşir döneminde kurulan hanedanlığı kurulup İran bağımsızlığını kazanınca, Zerdüştlük yeniden bu bölgede canlanmıştır. Zerdüştlüğe göre tapınılacak tek tanrı vardır. O da Ahuramazda'dır.⁹³ Zerdüştlüğün yanısıra Sasaniler döneminde Maniheizmde birçok bölgelerde yayılmaya

⁸⁶ İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, c. I, s. 72.

⁸⁷ Ertuğrul Danık, *Ortaçağda Harput*, s. 7.

⁸⁸ Yusuf Karaca, *Tarih Ansiklopedisi*, c. VIII, s. 124.

⁸⁹ Yılmaz Öztuna, *İlkçağ ve Asya ve Afrika Devletleri*, c. III, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1996, s. 81.

⁹⁰ Kadri Perk, *Cenup Doğu Anadolu'nun Eski Zamanları*, s. 143; V.F. Buchner, "Sasaniler", *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., Eskişehir, 1997, s. 246; Yılmaz Öztuna, s. 82.

⁹¹ İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, c. I, s. 74-75.

⁹² Ertuğrul Danık, *Ortaçağda Harput*, s. 8.

⁹³ Hüseyin G.Yurdaydın-M..Dağ, *Dinler Tarihi*, s. 97

başlamıştır.⁹⁴ Maniheizm kurucusunun adıyla anılmış evrensel bir dindir. Bu din, Hıristiyanlık, Mazdaizm, Zurvanizm, Budizm ve Mezopotamya dinlerinden pek çok öğretiyi içinde barındırmış, bu sebeple de senkretik bir özellik kazanmıştır. Mani dini gnostik düalizm niteliklidir ve iki prensibi vardır: iyi-kötü, karanlık-aydınlık, nur-zulmet üzerine inşa edilmiştir. Bu dinin en önemli özelliği insanları kötülüklerden korumaktır. Ayrıca Maniheizm de insanlar haftanın bir günü oruç tutmakla ve mallarının onda birini sadaka vermekle yükümlü oldukları belirtilmektedir. Sasaniler döneminde mevcut olan Mecusilik ve diğer İran dinleri ülke coğrafyası dışındaki bölgelerde de yayılma imkanı bulmuştur.⁹⁵

İslam Devletinin ortaya çıkmasından sonra Hz. Muhammed 628 yılında İran-Sasani kralına bir mektup gönderip, İslam'a davet etmiştir. Bu davet üzerine Kral sinirlenerek mektubu yırtmış ve İslam dinini reddetmiştir.⁹⁶ Daha sonra yapılan Nihavent savaşıyla (642) Sasani Devleti yıkılarak, Irak ve İran bölgesi Müslümanların hakimiyet alanına girmiştir.⁹⁷

9- Selevkoslar Dönemi

Selevkoslar, tarihte İskenderin bazı yönlerden mirasçısı olmuşlardır. Devletin toprakları Elamlar, Sümerler, Akadlar, Babilliler, Asurlular, Hattiler, Urartular ve son olarak Ahamenişlerin medeniyet merkezini kapsıyordu. Selevkos, M.Ö. 306'da kral unvanını aldıktan sonra Ön Asya'nın önemli şehirlerinden olan Babil'de başkentini inşa etti. Daha sonra doğu ile batı arasındaki ekonomik gücünü arttırmak amacıyla ticaret ve başkentliğini yapmış olan Babil'i boşaltarak Dicle ırmağı üzerinde bulunan Selevkiye kentini kurdu ve oraya taşındı. Daha sonra denizlere açılmaya başlayan Selevkoslar, Selevkiye şehrini terk ederek, yılların kavşak noktası olan Hatay'a taşındılar.⁹⁸

İskender'den sonra gelen hükümdarlar döneminde ülke onun komutanları tarafından dört parçaya ayrılmıştır. Ülkenin bölünmesinin sebeplerinden biri de ülkede 27 yıl süreyle devam eden mücadelelerdir. Doğu Anadolu, Mezopotamya, Hatay ve Suriye'nin bir kısmı Selevkosların egemenliğine terk edilmiştir Harput ve çevresi de bu sınırlar içerisinde kalmıştır. Harput ve çevresi belli bir sürede olsa Ermenilerin hakimiyeti altına

⁹⁴ Yusuf Karaca, *Tarih Ansiklopedisi*, c. VIII, s. 125.

⁹⁵ Ü. Günay-H. Güngör, *Türk Din Tarihi*, Laçın Yay., İstanbul, 1998, s. 164.

⁹⁶ İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, c. V, çev. Mehmet Keskin, İstanbul, 1994, s. 883.

⁹⁷ Yusuf Karaca, *Tarih Ansiklopedisi*, c. VIII, s. 125.

⁹⁸ Komisyon, *Yurt Ansiklopedisi*, c. IV, s. 2494

girmiş, fakat Antiukhos döneminde yapılan girişimler sonucunda Harput tekrar Selevkosların idaresine geçmiştir.⁹⁹

10 –Ermeniler Dönemi

Ermeniler Balkan kökenli olup; İliyarlıların baskıları sonucu M.Ö. 6 yüzyılda Doğu Anadolu'ya göç ederek burayı kendilerine mesken edinmişlerdir. Ermeni ismine ilk defa M.Ö. 6. yüzyılın ikinci yarısında Pers kralı Darius'un Behistun adlı kitabesinde yer verilmiştir. Bu kitabelerdeki ifadelerden Ermenilerin Doğu Anadolu'daki varlıklarının 6. yüzyıl öncesine kadar götürülebileceği tahmin edilmektedir.¹⁰⁰ Behistun kitabesi Babilce, Elamca ve Farsça dilleri kullanılarak yazılmıştır. Yazıtlarda o dönemde yaşayan olaylar Darius'un ağzından aktarılmıştır.¹⁰¹

Ermenilerin milattan altı asır önce Tisilya'dan göç ederek, Kızılırmak bölgesine yerleştikleri rivayet edilmektedir. Daha sonra doğuya doğru kaymışlardır.¹⁰² Ermenilerin doğuya doğru göçeden Phrygialı göçmenlerin soyundan geldikleri ileri sürülmektedir.¹⁰³ Ermeniler en çok Hısn Mansur (Adıyaman), Hısn Ziyad (Harput), Muş, Bitlis ve Van illerine yerleşmişlerdir.¹⁰⁴

Ermeniler İran hükümdarından olan Keyhüsrev döneminde Medlerin himayesinde kalmış daha sonrasında, Fırat kıyıları boyunca küçük devletçikler kurmuşlardır. Bu devletçiklerden biri de Küçük Ermenistan'dır. Harput ve çevresi Ermeni hükümdarlarından III. Ardeşir tarafından Ermeni topraklarına katılmıştır.¹⁰⁵ Ayrıca Hitit dönemi hükümdarlarından biri olan Tiglatpiseler I (M.Ö. 1112-10174) dönemine ait çivi yazılı belgelerde Harput ve çevresine Arijit, Anjit, Alzn, Arzn, Aşmuşat isimleri verilmiştir.¹⁰⁶ Ermeniler, Sophane bölgesini "Tsophkh" ismi altında tanımaktadırlar. Tsophkh Şahunvoths sözcüğünün 8. asırda Malatya ve Harput civarında hüküm sürdüğü bildirilen Kral Sahus'un ismiyle alakalı olduğu tahmin edilmektedir.¹⁰⁷

⁹⁹ İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, c. I, s. 78.

¹⁰⁰ Refet Yinanç, "Selçuklular ve Osmanlıların ilk dönemlerinde Ermeniler", *Türk Tarihinde Ermeniler*, Şafak Basım ve Yay., İzmir 1983, s. 67; Ali Güler-Suat Akgül, *Sorun olan Ermeniler*, Araştırma Dizisi, Ankara, 2007, s. 3.

¹⁰¹ Unesco-dunya-mirasları-blogspot.com(26/03/2015)

¹⁰² Kadri Perk, *Cenup Doğu Anadolu'nun Eski Zamanları*, s. 152.

¹⁰³ M.Fatih Yavuz, "Antikçağda Armenia", *Yeni Türkiye*, S. 60, 2014, s. 2.

¹⁰⁴ Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1997, s. 220.

¹⁰⁵ İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, s. 80-82.

¹⁰⁶ Baki Ögün, "Haraba Kazıları", *Keban Projesi 1969 Çalışmaları*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1971, s. 39.

¹⁰⁷ Nureddin Ardiçoğlu, *Harput Tarihi*, s. 18.

Selçukluların Anadolu'yu fethinden önce Anadolu'nun doğusunda Bizans'a bağlı olan iki Ermeni prensliği varlığını devam ettirmiştir. Prensliklerden birinin adı, Bağdat hanedanının elindeki Ani, diğeri Vaspuragan prensliğidir. Bu prenslikler önceleri Abbasilere bağlıyken daha sonra bölgenin el değiştirmesiyle Bizans hakimiyetine girmiştir. 1021'de Vaspuragan Ermeni prensliği Bizanslılar tarafından tarih sahnesinden silinmiştir. Bizanslılar, Ermenileri Urfa ve çevresine yerleştirdince, 1045'te Ani prensliği de son bulmuştur. Bizans'ın Ermenilere kötü muamele etmesi, Türklerin Ermenilerin yaşadığı bölgeleri fethetmelerini kolaylaştırmıştır.¹⁰⁸

Bir rivayete göre; Ermeni komutan Philaretos, Sasun Senyörü Tornig'i kendisini itaate çağırılmış, sonra onun üzerine ordu göndermiştir. Philaretos da bu arada Aşmuşat'a gitmiştir. Tornig'le yapılan savaşta yenilmiş, firar edip Kharpert'e (Harput) gitmiştir.¹⁰⁹ Başka bir rivayete göre de; Malazgirt savaşından sonra genişleyen Türk istilası ve fetihleri karşısında Anadolu'daki Bizans hakimiyetinin sürekli çökmesinden yararlanan Ermeni asıllı Bizans generali Philaretos Brachamios, Bizans'a tabi olmayarak önce Maraş'ta daha sonra da Malatya, Harput, Palu, Elbistan, Tarsus ve Urfa'ya hakim olmuştur.¹¹⁰

Ebul Farac'ın rivayetine göre; Kral Boudvin, Kont Joscelyn ve Kont Galeran'ın Zaid (Harput) kalesinde iken, şehirdeki Ermeni işçiler kaleye saldırmış, Hartabert (Harput) kalesini ele geçirmişlerdir. Böylece Ermeniler, kısa bir süre de olsa kaleye hakim olmuşlardır.¹¹¹

Anadolu'da Selçukluları Anadolu'ya tamamen hakim olmasıyla birlikte, Ermeniler güneye doğru göç etmeye başlamıştır. Güneye göç eden Ermeniler Fırat nehri boyunca Toroslar'a, Malatya, Urfa'ya ve Maraş'a iskan kurmuşlardır. 1247 yılında Ermeni Kilikya Krallığı Anadolu Selçuklu Devletinden ayrılarak Moğolların hakimiyeti altına girmiştir. Ermeniler, 14. yüzyılda Kozan ve Anazarba yöresinde yaşamış, belli bir zaman sonra Ramazanoğulları beyliği ve Osmanlı hakimiyetine girmişlerdir.¹¹²

¹⁰⁸ Refet Yinanç, "Selçuklular ve Osmanlıların ilk dönemlerinde Ermeniler", *Türk Tarihinde Ermeniler*, s. 68-71.

¹⁰⁹ Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. H. D. Andreasyon, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1962, s. 147-149.

¹¹⁰ Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi-Selçuklular Dönemi*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1988, s. 83.

¹¹¹ Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, c. II, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1999, s. 358.

¹¹² Ertuğrul Danık, *Ortaçağ Harput'unun Kentsel Gelişimi, Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu*, TDVEŞ, Elazığ, 1999, s. 71-73.

Harput ve çevresinde yaşayan Ermenilerin dini inanış ve uygulamaları 13. yy. da Harput'a gelen bir Ermeni rahibinin etkileri ile başlamış. Daha sonraları bu rahibin "kentte vaazlar vermesi, halkı etrafında toplaması, misyonerlerin Ulu Camiye köpek leşi asması" gibi misyonerlik faaliyetleri altında Hıristiyanlığı yaymaya başlaması yörede etkili olmuştur.¹¹³ Hıristiyanlık dinini kabul etmeden önce Ermeniler, Zerdüştlük inanç ve öğretilerine inanıyorlardı. Çoğu zaman Ermeniler diğer birçok topluluktan önce Hıristiyanlığı kabul ettiklerini iddia etmişlerdir. Ayrıca 301 yılında ilk Hıristiyan devlet olduklarını belirtirler. Bizanslıların zaman içerisinde Ermenileri Ortodokslar ve Rumlaştırma hedefi neticesinde bunlardan bir kısmı Ortodoksluğu seçip Rumlaşarak benliklerini yitirmiştir. Dini inanışlarına bağlı olan Ermeniler zorlama ve baskılara maruz kalmışlar ve öldürülmüşlerdir. Özellikle yöredeki Gregoryen Ermenileri dini inanışlarını özgürce Selçuklular zamanında kavuşmuşlardır.¹¹⁴

Sonuç

Harput kuzey ve kuzeydoğudan Keban Baraj gölü içerisinde kalan Murat nehri vadisi, güneybatıdan ise Fırat nehri vadisi, batıda ise Hasan Dağı ve Piran dağları ile çevrilidir. En eski yerleşim beldelerinden biri olan Harput tarih boyunca değişik isimlerle anılmıştır. Hısn-ı ziyad, Zaid, Kharpote, Ziata Castellum, Harput, Harbird, Handzit, Hindzit, Harputaş, Hasan Ziyad, Haratparat, Hartaberde, Herput, Harputavanas, Hairberd bu isimlerden bazılarıdır. Harput bugünkü Elazığ il merkezinin kuzeydoğusunda bulunmaktadır. Şehir olarak Harput, kuruluş yeri olarak dar sokakları, topraktan yapılmış kerpiç evleri, Harput Kalesi ile ve de diğer tarihi eserleriyle, geçmişten günümüze kadar gelmiştir.

Harput, coğrafi konumu gereği tarihi süreç içerisinde birçok uygarlığın istilasına uğramış ve birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Eskiçağ'da Hurriler, Hititler, Muşkiler, Asurlular, Urartular, Medler, Persler, Partlar, Sasaniler, Selevkoslar ve Ermeniler bir dönemde bölgeye hakim olmuşlardır. Bu medeniyetlerin izleri, bırakmış oldukları kitabe, kap-kacak, eşya, kale gibi eserlerde görülmektedir. Hıristiyanlık öncesi Harput ve çevresine hakim olan devletlerin dini yapısında genel olarak politeist tanrı anlayışı ve paganizmin hakim olduğu görülmektedir. Bu dini yapının Harput

¹¹³ Davut Kılıç, "Selçuklulara Kadar Anadolu'da Gregoryen Ermeni Kilisesi (M. 451-1100)", *Türk Kültürü*, Sayı: 452, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 2000, s. 48.

¹¹⁴ Davud Kılıç, "Selçuklulara Kadar Anadolu'da Gregoryen Ermeni Kilisesi (M. 451-1100)", *Türk Kültürü*, s. 56.

ve çevresinde de yaygın olduğunu şehre verilen "Harput" isminden anlaşılmaktadır.

Kaynakça

- Alpman , Adil, "Hurriler", *AÜİFD*, c. 14, S. 25, AÜİF Yay., Ankara, 1981.
- Akargul, Ekrem, *Anadolu Uygarlıkları*, Net Yay., İstanbul, 2000.
- Albayrak, İrfan, "Asur Ticaret Kolonileri Devrinde Anadolu'da Yaşayan Siyasi ve Sosyal Olayların Yerel Krallıklar Arası İlişkilere ve Ticari Hayata Etkileri", *Mısır-Hittit Ebedi Barış Antlaşması ve Eski Önasya'da Barış*, Ed. Şakir Batmaz-Hasan Ali Şahin, Erciyes Üniversitesi Kapadokya Araştırmaları Merkezi, Kayseri, 2007.
- Ardıçoğlu, Nureddin, *Harput Tarihi*, Elazığ Eğitim, Sanat, Kültür ve Hizmet, Tanıtma Vakfı, Ankara, 1997.
- Ardıçoğlu, Ülker, "Harput'un Prehistoryası", *Tarih İçinde Harput*, FÜFHAM Yay., Elazığ, 1992.
- Arsantaş, Yüksel, *Tarih Öncesi Dönemde Elazığ*, TDV Yay., Elazığ, 2013.
- Aslantürk, Nursel , " Isuwa Memleketi Üzerine Bir İnceleme", *AÜSBD*, Ankara, 2014
- Aydın, Mehmet, *Dinler Tarihine Giriş* , L-T Yay., Konya , 2012.
- B.B.Piotrovskiy, çev. İsmail Kaynak, *Urartu Dini*, Moskova, 1960.
- Belli, Oktay , "Van –Yoncatepe Sarayında Bulunan Demir Eşya, Alet ve Silahlar", *II. Van Gölü Havzası Sempozyumu*, E. Oktay Belli, Desen Ofset, Ankara,2007.
- Burney, Charles, "Aspect of the Excavation in the Altinova", *Anatolian Studies*, Vol:30, Elazığ, 1980.
- Challaye, Felicien, *Dinler Tarihi*, Çev. Semih Tiryakioğlu, Varlık Yay., İstanbul, 1960.
- Cilacı, Osman, *Günümüz Dünya Dinleri*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara, 1995.
- Çağatay, Neşet, *İslam Dönemine Dek Arap Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1989.
- Danık, Ertuğrul, "Ortaçağ Harput'unun Kentsel gelişimi", *Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu*, TDVEŞ, Elazığ, 1999.
- _____, *Ortaçağ'da Harput*, Kültür Bakanlığı Yay.,Ankara, 2001.
- Elazığ İl Yıllığı*, 1973.
- Eliade Mircea, *Dinler Tarihi Sözlüğü*, çev. Ali Erbaş, Varlık Yay., İstanbul, 1960.
- Erzen, Afif, *Doğu Anadolu ve Urartular*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1984.
- G. Yurdaydın , Hüseyin , M. Dağ, *Dinler Tarihi* ,Gündüz Mat, Ankara ,1978.
- Gregory Abu'l -Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, c. I-II, çev. Ö. Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1999.
- Güler, Ali -Suat Akgül, *Sorun Olan Ermeniler*, Araştırma Dizisi, Ankara,2007

- Günaltay, M. Şemseddin, *İran Tarihi*, c. I, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1948.
- _____, *Yakın Şark (Elam ve Mezopotamya)*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1937,
- _____, *Yakın Şark II*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1987.
- Günay, Ünver -Harun Güngör, *Türk Din Tarihi*, Laçın Yay, Kayseri, 1998.
- Harper, Richard "Pağnik Öreni Kazısı", *Keban Projesi 1969 Çalışmaları*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1971.
- Hauptmann, Herald, "Norşuntepe 1967 Kazısı", *Keban Projesi 1969 Çalışmaları*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1971.
- İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, c. V, çev. Mehmet Keskin, İstanbul, 1994.
- Karaca, Yusuf, *Tarih Ansiklopedisi*, c. I-XII, Berikan Yay., Ankara, 2002.
- Karaman, Ahmet, *Mukayeseli Dinler Tarihi*, MÜİFV Yay., İstanbul, 2013.
- Kılıç, Davut, "Selçuklulara Kadar Anadolu'da Gregoryen Ermeni Kilisesi (M. 451-1100)" *Türk Kültürü*, Sayı:452, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 2000.
- Komasyon, *Yurt Ansiklopedisi*, c. IV, Anadolu Yay., c. 4, İstanbul, 1982.
- Kökten, İ. Kılıç, "Keban Baraj Gölü Alanında Taş devri Araştırmaları", *Keban Projesi 1969 Çalışmaları*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1971.
- Köroğlu, Kemalettin, "Asur-Urartu Yazılı Belgeleri ve Arkeolojik Kalıntılar Işığında Alzi / Enzi Ülkesi Tarihi Coğrafyası", *H. Dursun Yıldız Armağanı*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1995.
- Kuzgun, Şaban, *Dinler Tarihi Dersleri*, Erciyes Üniversitesi Basımevi, Kayseri, 1993.
- Macquenn, J.G, *Hititler*, çev. Esra Davutoğlu, Arkadaş Yay., Ankara, 2013.
- Memiş, Ekrem, *Eski Çağ Türkiye Tarihi*, Çizgi Kitap Evi Yay., Konya, 2003.
- Ögün, Baki, "Haraba Kazıları 1969" *K.P. 1969 Çalışmaları*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1971.
- Öztuna, Yılmaz, *İlk Çağ ve Asya ve Afrika Devletleri*, c. III, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1996.
- Perk, Kadri, *Cenup Doğu Anadolu'nun Eski Zamanları*, İnkılap Yay., İstanbul, 1943.
- Sarıkcıoğlu, Ekrem, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, Fakülte Kitabevi, Isparta, 2011.
- Serdaroğlu, Ümit, "Ön Tarihten İslam Döneminin Başlangıcına Kadar Elazığ Kuzeyinde Kültürel Hareketler.", *Fırat Havzası Sanat Tarihi Sempozyumu(1987)*, FÜFHAM, Elazığ, 1992.
- Sevim, Ali, Yaşar Yücel, *Türkiye Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1989.
- Sevin, Veli, "Elazığ Yöresi Erken Demir Çağı ve Müşkiler Sorunu", *Höyük Dergisi*, sayı:1, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1991.
- Sunguroğlu, İshak, *Harput Yollarında*, c. I, Elazığ Kültür ve Tanıtma Vakfı Yay., İstanbul, 1968.

- Şentürk, Mesut, *Urartular Döneminde Elazığ*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ,1993.
- Tanyu, Hikmet, *Türklerde Taşla İlgili İnançlar*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1987.
- Taplamacioğlu, Mehmet, *Karşılaştırmalı Dinler Tarihi*, Güneş Mat, Ankara,1966.
- Turan, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1997.
- Tümer, Günay -Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, Ocak Yay., Ankara, 2002.
- Unesco-dunya-mirasları-blogspot.com (26/03/2015)*
- Urfalı, Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. H. D. Andreasyon, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1962.
- V.F. Buchner, "Sasaniler", *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., Eskişehir, 1997.
- Yıldırım, Recep, "Elazığ Çevresindeki Eskiçağ Kültürleri", *FÜSBD*, c. IV, Sayı: 1, Elazığ, 1990.
- _____, "Harput /Elazığ Yöresinin Tarihi Coğrafyası" , *FÜHUAM, Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu*, Elazığ, 2013.
- Yiğit, Turgut, "Tarih Öncesi ve Hitit Döneminde İsuva Bölgesi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, AÜDTCF Yay., Ankara,1996.
- Yinanç, Rafet, "Selçuklular ve Osmanlıların İlk Dönemlerinde Ermeniler", *Türk Tarihinde Ermeniler*, Şafak Basım ve Yay., İzmir, 1983.
- Yavuz, M. Fatih, "Antikçağda Armenia", *Yeni Türkiye*, S.60, 2014.
- Komisyon, *Yurt Ansiklopedisi*, c. IV, Anadolu Yay., İstanbul, 1952
- Zubari, İsmail, *Samandağ*, Samandağ 21 yüzyıl Derneği Yay., 1998.
- www.tarihtarih.com(12/04/2015)*